

Adam Ryszard Sikora, *Patmos – wyspa św. Jana. Miejsca na Patmos związane z Apostołem znane z tradycji spisanych i ustnych* (Biblioteka Szkoły DABAR 3; Rzeszów: Bonus Liber 2022). Ss. 335. PLN 120. ISBN 978-83-66566-32-3

ADAM KUBIŚ 

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, adam.kubis@kul.pl

Ojciec prof. dr hab. Adam Ryszard Sikora OFM jest uznanym polskim biblistą ze znaczącym dorobkiem naukowym, dydaktycznym i organizacyjnym, pracownikiem Zakładu Teologii Historycznej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu. Autor znany jest ze swych tłumaczeń Biblii z hebrajskiego i greki na język kaszubski oraz badań nad *Corpus Johanneum*. Fascynacja Pismami Janowymi zaowocowała między innymi monografią dotyczącą autora czwartej Ewangelii: „Zobaczył i uwierzył” (J 20,8). *Droga wiary umiłowanego ucznia Jezusa w ujęciu egzegezy teologicznej* (Poznań: WT UAM 2012), oraz recenzowaną tu monografią dotyczącą wyspy Patmos, miejsca w którym Jan Apostoł miał doświadczyć ostatniego historycznie nowotestamentowego objawienia Boga, spisane później na kartach Księgi Apokalipsy. Jest to pierwsza na polskim rynku wydawniczym tak obszerna i wieloaspektowa monografia dedykowana tej wyspie, znanej także jako „Święta wyspa świętego Morza Egejskiego”, „Jerozolima Morza Egejskiego”, „wyspa św. Jana”, „Wyspa Apokalipsy” czy w tradycji prawosławnej *Theovadistos* („ziemia, po której chodził Bóg”). W tej samej serii książkowej, Biblioteka Szkoły DABAR, ukazała się rok wcześniej pozycja A. Kubiś, *Patmos. Geografia, historia, apokryfy* (Rzeszów: Bonus Liber 2021), która jest jednak jedynie ogólnym wprowadzeniem w geografię i historię wyspy. Publikację monografii Adama Sikory należy zatem przywitać z radością, uznaniem i wdzięcznością, gdyż wypełnia ona poważną lukę w polskiej literaturze naukowej, a nawet – jak zaraz wykazemy – w światowej.

Recenzowana pozycja książkowa podzielona jest na pięć rozdziałów. Pierwszy dotyczy geograficznej charakterystyki wyspy, a zatem znaczenia jej nazwy, położenia na mapie Morza Egejskiego w archipelagu Dodekanezu, topografii, geologii, gospodarki wodnej, klimatu, fauny, flory (omówieniu większości roślin towarzysząc kolorowe fotografie!), ludności, gospodarki (głównie rolnictwa) (s. 17–48). Rozdział drugi opisuje dzieje Patmos przed przybyciem Jana Apostoła na wyspę. Autor prezentuje mity greckie związane z Patmos i dzieje wyspy od prehistorii do I w. po Chr. W przekonujący sposób polemizuje tutaj z opinią, że „starożytna Patmos nie ma żadnej

historii” (Ludwig Ross) (s. 49–77). Wyspa była zamieszkiwana od 3000 r. przed Chr. i w czasach Jana nie była bynajmniej bezludną kolonią karną, ale wyspą-twierdzą zależną od pobliskiego Miletu. Istniały na niej świątynie (m.in. Artemidy), gimnazjon, hipodrom. Rozdział trzeci koncentruje się na kwestii zesłania Jana Apostoła na Patmos. Autor analizuje najpierw kwestię autorstwa Apokalipsy, opowiadając się za tradycyjną tezę, w świetle której jej autorem jest św. Jan Apostoł, umiłowany uczeń Jezusa. Sikora uznaje jednocześnie możliwy wpływ innych redaktorów na ostateczny kształt księgi (s. 80–87). Następnie przedstawia biblijny i patrystyczny portret Apostoła Jana (s. 87–93) oraz biblijne, patrystyczne, apokryficzne i ustne świadectwa, mówiące o zesłaniu św. Jana na wyspę Patmos (s. 94–115). Autor szczegółowo omówił jedno z najważniejszych świadectw apokryficznych – *Dzieje Jana pióra Prochora* – traktujących o pobycie apostoła na wyspie, zamieszczając także streszczenie tego dzieła (s. 115–125). Apokryf ten powstał prawdopodobnie w V w., stąd jego autora winniśmy nazwać nie tyle Prochozem (czyli jednym z siedmiu diakonów Kościoła w Jerozolimie, zob. Dz 6,5), co Pseudo-Prochozem. Nigdy nie przebywał on na Patmos, jednak swą relację oparł na informacjach uzyskanych od naocznych świadków, pielgrzymów i podróżników. Sikora opowiada się za tezą, że Jan przebywał na wyspie – w starożytności nigdy nie identyfikowanej jako miejsce zsyłek – jako banita, skazany przez lokalne władze w Milecie. Na wyspie cieszył się on swobodą poruszania się, co umożliwiło mu ewangelizowanie jej mieszkańców.

Najbardziej oryginalną częścią pracy jest rozdział czwarty. Eksploruje on relację między apokryfem *Dzieje Jana pióra Prochora* a realiami geograficznymi i historycznymi wyspy Patmos (s. 127–230) oraz relację tekstu Księgi Apokalipsy do religijnych i geograficznych realiów wyspy (s. 230–245). Pierwsza część tego rozdziału jest niezaprzeczalnym *novum* w literaturze światowej. Autor postawił przed sobą ambitne zadanie konfrontacji danych zawartych w apokryfie z wiedzą, jaką dostarczają o wyspie badania archeologiczne oraz źródła historyczne (m.in. dość obfita literatura podróżnicza, pielgrzymkowa i pamiątnikarska, lokalne publikacje i rękopisy), a także tradycje ustne, przekazywane z pokolenia na pokolenie wśród mieszkańców Patmos. Przedmiotem analizy stały się miejsca życia i ewangelizacji Jana Apostoła na wyspie. Sikora nie ograniczył się jednak tylko do miejsc wzmiankowanych w *Dziejach Jana pióra Prochora*, ale dodał do nich również te, o których mówi tradycja ustna i pisana (pozaapokryficzna). Na przeszło stu stronach, prezentując każde miejsce, autor wymienia ich nazwy, znane z tradycji (pisanej i/lub ustnej), nazwy współczesne, położenie (każdorazowo oznaczając to miejsce na mapie), źródła (m.in. tekst apokryfu we własnym przekładzie z języka greckiego), opis wydarzenia wiążącego św. Jana z danym miejscem i na końcu aktualny, współczesny opis tego miejsca na podstawie wyników prac archeologicznych oraz ewentualnego upamiętnienia tego miejsca przez wybudowanie kościoła lub umieszczenie tablicy informacyjnej. Sikora omawia zatem (1) Forę – dzisiejsze portowe miasteczko Skala; (2) Botrys, dzielnicę Fory (Βότρυς – „kiście winogron”) – miejsce nauczania Jana,

jego konfrontacji z czarownikiem Kynopsem i dotkliwego podbicia apostoła przez zwolenników pogańskiego kapłana Kynopsa; (3) Lithou Bole (Λίθου Βολή – „rzut kamieniem”) – miejsce pobicia św. Jana przez kapłanów Apollina oraz ostatecznej konfrontacji apostoła z Kynopsem, ginącym w wodach zatoki; (4) Rafę Kynopsa – miejsce śmierci czarownika Kynopsa; (5) *Stoa Dometia* („Kolumnada Domicjana”) – miejsce nauczania św. Jana, uzdrowienia przez niego człowieka chromego i spotkania z wysłańcem namiestnika wyspy, proszącego o pomoc dla żony namiestnika; (6) Tychios – miejsce uzdrowienia przez św. Jana sparaliżowanego obcokrajowca; (7) Proklos – miejsce nawrócenia Żyda Karosa; (8) Fokas – miejsce głoszenia Ewangelii przez św. Jana; (9) wzgórze Kaminakia (od gr. „kominy”) – miejsca zbudowania kaplicy przez św. Jana; (10) Sykamia („miejsce, gdzie rosną sykomory”) – miejsce nauczania i udzielania chrztu przez Jana (dziś wznosi się tam ocieniony palmami kościółek); (11) Piasterion („dzielnica gołębi”) zlokalizowana w Myrinuza (Μυρρινούσα – nazwa pochodząca od słowa „mirt”), według apokryfu „małym mieście” – miejsce wypędzenia złego ducha Lykosa i uratowania przez św. Jana dwunastu chłopców, mających być złożonymi w ofierze Lykasowi, a także miejsce nauczania Jana i wskrzeszenia przez niego syna jednego z kapłanów Zeusa; (12) Flogios („płomień”) w Myrinuza – miejsce wypędzenia złego ducha z dziecka pewnej kobiety i miejsce udzielania chrztu; (13) miejsce w pobliżu Flogios, gdzie stała świątynia Dionizosa – miejsce zburzenia przez św. Jana świątyni Dionizosa i śmierci kapłanów Dionizosa (*nota bene* odkryto w tym miejscu głowę ze statuy Dionizosa, którą można dziś oglądać w muzeum klasztornym) oraz miejsce nawrócenia czarownika Noetiana; (14) Karos – miejsce chrztu Żyda Faustusa i jego rodziny, a także miejsce nawrócenia i przyjęcia chrztu przez namiestnika wyspy Makrinosa oraz Prokliannę i jej syna Sosipatrosa; (15) Agroikia (Grikos) – miejsce nauczania św. Jana oraz miejsce zamieszkania ubogiej wdowy, której syna w Forze-Tychios apostoł uwolnił od złego ducha; (16) Kallikatsou – skała, w pobliżu której św. Jan miał przybić do brzegów Patmos, a po odwołaniu z zesłania, odpłynąć do Efezu (w tym miejscu św. Jan miał też wybudować kaplicę ku czci Matki Bożej); (17) Psili Ammos – miejsce, z którego św. Jan miał zobaczyć bestię wychodzącą z morza (zob. Ap 13,1 – bestię tę, gr. θηρίον lub θήρ, identyfikuje się niekiedy z erupcją wulkaniczną na wyspie Thera, gr. Θήρα, nazywaną dziś Santorini); (18) Jaskinia Kynopsa – miejsce zamieszkiwania czarownika Kynopsa („człowiek o twarzy psa”; dziś znajduje się tam kaplica pw. św. Jana z Groty); (19) Grota Apokalipsy (Katastais) – miejsce otrzymania wizji przez św. Jana (dziś wznosi się tam klasztor, „najświętsze miejsce na wyspie, duchowe źródło chrzcielne” – Nikos Melianos). Warto podkreślić, że przeważająca część badaczy apokryfu *Dzieje Jana pióra Prochora* wypowiada się sceptycznie na temat możliwości realnego istnienia powyżej wspomnianych miejsc i autentyczności ich nazw. Sikora wykazał się zatem odwagą i naukową dociekliwością, podejmując tak pionierskie i trudne zadanie konfrontacji tekstu apokryfu z aktualną wiedzą historyczną i archeologiczną o Patmos. Rezultatem badań autora jest oryginalne

studium, łączące lekturę mało znanego apokryfu z fachową wiedzą na temat geografii i historii Patmos.

Drugą niezwykle cenną częścią czwartego rozdziału recenzowanej monografii jest analiza relacji pomiędzy tekstem Księgi Apokalipsy a wyspą Patmos. Wielu badaczy księgi już od dawna koncentrowało się na realiach historycznych, religijno-kulturowych i geograficznych Azji Mniejszej, a zwłaszcza siedmiu miast wzmiankowanych w Ap 2–3. Takie „czytanie Apokalipsy pośród ruin” (Steven Friesen), niezwykle owocne w okryciu duchowego i teologicznego przesłania księgi, Adam Sikora zastosował w swej analizie nawiązań – mniej lub bardziej wyraźnych – do rzeczywistości geograficzno-topograficznej oraz historyczno-religijnej Patmos. W książce znajdziemy zatem szczegółową analizę realiów religijnych i geograficznych Patmos w powiązaniu z tekstem Apokalipsy (s. 236–245), poprzedzoną prezentacją starożytnych (patrystycznych) i wczesnośredniowiecznych (do X w.) świadectw dotyczących miejsca spisania księgi (s. 230–236). Jak wynika ze studium Sikory, od II w. istnieją świadectwa o napisaniu Apokalipsy na Patmos, choć wskazuje się także inne lokalizacje (np. Efez). Najstarsza tradycja identyfikująca miejsce napisania księgi z Grotą Apokalipsy (Katastais), znajdującą się na Patmos, sięga dopiero IX w.

Rozdział czwarty zamyka podrozdział: „Refleksja teologiczna: Duchowa wędrówka od miejsc do osoby” (s. 246–252). Książka bowiem, w zamierzeniu autora, winna się przyczynić nie tylko do poznania miejsca, ale także do spotkania osoby Jana Apostoła, a także samej Osoby Boga. Autor, jako motto całego rozdziału, cytuje znamienne w tym kontekście słowa Jana Pawła II: „Przestrzeń może przechowywać znaki nadzwyczajnych interwencji Boga”. We wprowadzeniu czytamy: „Ufam, że poznawanie miejsc związanych z obecnością św. Jana na Patmos, choć przez lekturę tej książki, pozwoli odbyć duchową podróż, będącą także, przynajmniej w pewnym stopniu partycypacją w doświadczeniu samego Apostoła” (s. 16). Patmos w istocie z nieprzyjaznej wyspy zsyłki i kary stało się w świadomości chrześcijan miejscem świętym, Drugą Jerozolimą, Jerozolimą świętego morza, miejscem objawienia się Boga. Wyspa jest dziś ważnym miejscem na mapie „geografii zbawienia”, miejscem, które udziela trwałego wsparcia wierze (Paweł VI, *Nobis in animo*). W zakończeniu tego rozdziału Adam Sikora stwierdza: „Miejsca Janowe na Patmos nie zatrzymują uwagi na sobie, nie porywają swoją nadzwyczajnością czy pięknem, nie narzucają się swoją pasjonującą historią czy upamiętniającą je architekturą, ale odsyłają do Tego, który z tej wyspy jeszcze raz ukazał chrześcijanom najgłębszy sens ich ziemskiej wędrówki i cel, do którego mają dążyć – niebo. Do nawiedzających te miejsca należy decyzja o przejściu od tych miejsc do doświadczeń osobistych spotkań z Bogiem” (s. 252).

Monografię zamyka rozdział piąty, dotyczący pojanowych dziejów Patmos (s. 253–231). Z niezwykle kompetencją Sikora opisał losy wyspy naznaczone rajdami piratów, fundacją klasztoru Jana Teologa przez św. Chrystodulosa w 1088 r. (mnisi tego klasztoru byli wyłącznymi właścicielami wyspy do 1730 r.), wojnami i bitwami

morskimi między muzułmanami (później głównie Turkami) a krajami chrześcijańskiego Zachodu, upadkiem Konstantynopola (1453 r.) i podbojem Krety (1666 r.), rozwojem i upadkiem kupiectwa, założeniem Patmiady („Uniwersytetu Archipelagu”) w 1713 r., ruchami niepodległościowymi skierowanymi przeciwko okupacji tureckiej, powiększaniem zasobów biblioteki klasztornej (nad wejściem do niej widnieje wymowny napis „Sanatorium duszy”), odzyskaniem niepodległości przez Grecję, okupacją włoską (1912–1943) i wreszcie przyłączeniem wyspy wraz z całym Dodekanezem do państwa greckiego w 1946 r. Zapoznając się z treścią tego rozdziału, tak jak i rozdziałów poprzednich, czytelnik utwierdza się w przekonaniu, iż ma przed sobą prawdziwe kompendium specjalistycznej i rzetelnej wiedzy na temat Egejskiej Jerozolimy.

Monografia kończy się podsumowaniem, zbierającym syntetycznie wyniki badań (s. 303–308), streszczeniem w języku angielskim (s. 309–311) i włoskim (s. 312–313), obszerną bibliografią (s. 315–320) oraz indeksami: źródeł (s. 321–324), osób (s. 325–331) i miejsc geograficznych (s. 332–335). Warto podkreślić walory graficzne książki. Liczne, precyzyjne i starannie wykonane mapy pozwalają łatwo zlokalizować wszystkie wzmiankowane w apokryfie miejsca, w których miał przebywać Jan Apostoł w czasie swego pobytu na wyspie. Ponad 160 wysokiej jakości kolorowych fotografii przenosi czytelnika w świat egejskiego błękitu, czyli styku lazuru nieba i szafirowych fal morza, na tle którego Patmos jawi się jako urzekająca feeria kolorów skał, plaż, łąk, lasów, domostw oraz 365 (!) kaplic, kościołów i klasztorów. Stare zdjęcia, niektóre sprzed 100 lat, nadto ryciny z XVIII i XIX w., ożywiają kreowany przez wyobraźnię czytelnika krajobraz i historię wyspy oraz życie dawnych jej mieszkańców. Książka ubogacona jest także wieloma rysunkami i szkicami Kingi Sibilskiej i Macieja Tamkuna, przedstawiającymi zarówno starożytne artefakty, jak i epizody z życia św. Jana opowiedziane na kartach apokryfu. Naukowa monografia nabrała cech albumu.

Wszechstronność i precyzja zawartych w książce analiz budzi niekłamany podziw oraz wdzięczność za wieloletnią pracę autora. Monografia jest owocem drobiazgowej kwerendy prowadzonej w wielu bibliotekach świata (także w słynnej bibliotece Monastynu Jana Teologa na Patmos), kilku podróży i pobyków na wyspie, żmudnego zbierania ustnych świadectw jej mieszkańców. Obcuje z tekstem książki, czytelnik nie ma wątpliwości, że została ona napisana nie tylko przez erudyte, ale przede wszystkim przez miłośnika Apokalipsy i Jana Apostoła oraz wielkiego pasjonata wyspy. Zachęcając do lektury książki, można tylko życzyć, aby owa miłość i pasja udzieliła się jej czytelnikom, aby nastąpiło oczekiwane przez autora przejście od „miejsca” do „Osoby”.